Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/97658

File ID	97658
Filename	Hoofdstuk 4: Over de materiële realisatie van het pact

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij
Author	M. Veenis
Faculty	Faculty of Social and Behavioural Sciences
Year	2008
Pages	v, 311

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/268200

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Hoofdstuk 4
Over de materiële realisatie van het pact

> What we are thus arguing is not simply that ideology permeates also the alleged extra-ideological strata of everyday life, but that this materialization of ideology in the external materiality renders visible inherent antagonisms that the explicit formulation of ideology cannot afford to acknowledge (Žižek 1996:77).

Soms is het stellen van een vraag het beantwoorden ervan. Dat lijkt zeker het geval met betrekking tot de vraag in hoeverre de Oost Duitse staat erin slaagde zijn hooggespannen materialistische beloften te realiseren. Wat er van die beloften terecht kwam, is immers bekend. Een intens grauw straatbeeld, lange rijen voor de winkels en mensen die zich de koning te rijk voelden wanneer ze met kerst een kilo sinaasappels of na tien jaar wachten eindelijk een auto hadden weten te bemachtigen. Aangezien de legitimiteit van de Oost Duitse staatsmacht mede afhing van de mate waarin deze erin slaagde de materieelconsumptieve situatie in het land te verbeteren, lijkt het eveneens evident dat het pact tussen staat en volk op materieel gebied geen standhield. De Oost Duitse klachten over de materieelconsumptieve situatie zijn immers ook bekend – ze waren de voornaamste aanleiding waarom mensen in 1989 de straat op gingen en ze waren dé reden dat de Duitse vereniging zo snel gerealiseerd werd: massaal stemden Oost Duitsers voor volle winkels en de mogelijkheid om het hele jaar zuidvruchten te kunnen kopen. Die overwegingen lagen ten grondslag aan de hartstochtelijke wens om de DDR vooral niet te hervormen: wég met de schaarste, wég met de eeuwige tekorten!

Hoewel de Oost Duitse staat er derhalve geenszins in slaagde zijn materialistische beloften te realiseren, betekent dat opmerkelijk genoeg níet dat 'het pact' tussen staat en inwoners op materieelconsumptieve gronden sneuvelde. Het klinkt wellicht ongeloofwaardig, maar de moeizame materieelconsumptieve situatie in de DDR functioneerde juist als één van de peilers onder de verbintenis tussen staat en volk. Zoals ik in dit hoofdstuk wil laten zien hing dat in de eerste plaats samen met het feit dat de onontwarbare wirwar van loze beloften, mooigekleurde werkelijkheden en de imperfecte realisaties daarvan één van de meest alledaagse manieren was, waarop de staat zich in het alledaagse leven van de inwoners van de DDR manifesteerde. Omdat het in de tweede plaats niet was toegestaan om de hooggespannen beloften als leugens te ontmaskeren, of hardop en publiekelijk aan de kaak te stellen hoe

erbarmelijk de praktische realisatie daarvan feitelijk was, werd een belangrijk deel van de werkende bevolking min of meer gedwongen om mee te helpen de leugenachtige façade, waarmee de staat zich manifesteerde, in stand te houden. In de derde plaats hadden de eeuwige materieelconsumptieve tekorten een aantal (positieve) onbedoelde bijeffecten, die ervoor zorgden dat een deel van de beloften omtrent onderlinge saamhorigheid en solidariteit in het alledaagse leven juist werkelijkheid werd dankzij de imperfecte realisatie van de hooggespannen beloften.

Met betrekking tot de thematiek van dit hoofdstuk – de materiële realisatie van het pact – maakte de voorgaande alinea, met zijn verwarrende opsomming van beloften, realisaties, leugens, façades en bijeffecten, één ding duidelijk: in dit hoofdstuk zal worden geïllustreerd wat door historici is omschreven als de "konstitutive Wiederspruchlichkeit" en de "systemic tension" van de DDR. In dit land was niets wat het leek en omdat 'niemand' zich aan de tegenstellingen kon onttrekken en 'iedereen' meehielp aan het instandhouden ervan, toont de gedetailleerde schets van de manier waarop de materieelconsumptieve beloften in praktijk werden waargemaakt hoe onmogelijk het is om 'staat' en 'samenleving' in de DDR te scheiden: "there is no position *stictly* outside or inside the state" (Gupta 1995:393). De gedetailleerde schets van de implementatie en realisatie van de materieelconsumptieve beloften is dan ook voornamelijk van belang omdat deze *empirisch toont* hoezeer 'staat' en 'samenleving' in de DDR met elkaar verweven waren. Hiermee wordt zichtbaar waar de aanduiding *konstitutieve Wiederspruchlichkeit* op duidt en wat het betekent om in een land te leven dat zó van tegenstellingen aan elkaar hing.

Ik begin het hoofdstuk met de implementatie van de beloften, door te schetsen op welke manier de beloften door verschillende actoren aan de Oost Duitse bevolking werden overgebracht en onder hen werden verspreid. Gaandeweg zal ik geleidelijk terechtkomen bij de praktische realisatie van de beloften. Het is een lijn ván de beloften van de staat náár de werkelijkheid van de straat. Het hoofdstuk is lang omdat ik het hele traject wil schetsen van de manier waarop het materieelconsumptieve pact in het dagelijks leven gestalte kreeg: ván hooggespannen staatsbeloften tot het alledaagse leven. Bovendien wil ik daarbij stil kunnen staan bij de vele kleine, veelzeggende details, omdat ik alleen op díe manier duidelijk kan maken hoe gelaagd en tegenstrijdig het leven in de voormalige DDR was.

Eerste indrukken

Toen ik tijdens de voorbereiding van mijn onderzoek op zoek was naar een geschikte onderzoekslocatie bezocht ik gedurende twee weken verschillende steden in Oost Duitsland. Die eerste kennismaking bestond grotendeels uit visuele indrukken. Nieuwsgierig bekeek ik het straatbeeld, de inrichting van de openbare ruimte, de flats en straten in de buitenwijken van de verschillende steden die ik bezocht, het interieur van de wachtruimtes van de gemeentehuizen en bibliotheken waar ik kwam om mensen te spreken, de interieurs van de winkels die nog niet gerenoveerd waren en de weinige lichtreclame die nog uit de DDR-tijd stamde. Aangezien ik het geluk had dat er juist op het moment dat ik Weimar bezocht groot vuil werd opgehaald, kon ik tevens kennismaken met een deel van de afgedankte huisraad, die toen in grote hoeveelheden op de stoep werd gezet. Stoffige kleuren domineerden het beeld en het frappeerde me dat zowel de inrichting en vormgeving van de openbare ruimte als het uiterlijk van de huisraad op de stoepranden er uitgesproken rechtlijnig en sober uitzagen. Alles oogde even onopgesmukt, kaal en armoedig. (zie afbeeldingen 5 en 6) Voor zover er versieringen te vinden waren, leken die qua stijl niet te passen bij de rechte hoeken en lijnen van de voorwerpen. Het begrip dat me bijbleef was 'streng'. (zie afbeelding 7)

Later kocht ik een catalogus waarin tal van alledaagse Oost Duitse gebruiksvoorwerpen waren afgebeeld en de bovengeschetste indrukken werden bevestigd (Bertsch, Hedler & Dietz 1990). Ook in die catalogus domineerden de relatief sobere kleurstellingen, het geringe aantal versieringen, de opvallend rechte lijnen en vormen en een algehele soberheid. Toen ik een half jaar later mijn intrek had genomen in Rudolstadt en bezig was de stad en zijn inwoners te leren kennen, werd ik bij mijn bezoeken aan officiële instellingen (het gemeentehuis, de archieven, het museum e.d.), tijdens het aanschouwen van de interieurs van winkels en woningen, én door hetgeen er ook hier op straat stond wanneer het groot vuil werd opgehaald, eveneens getroffen door het 'strenge' beeld. Maar ook dáár viel me op, dat veel modern ogende, rechtlijnige voorwerpen waren opgevrolijkt met totaal níet bij hun vorm passende details en versieringen. (zie afbeeldingen 8a en 8b)

Op mij, als Westerse buitenstaander, kwam het geheel tamelijk inconsistent en armoedig over.[1] Gelukkig bleek die indruk niet alleen het resultaat van mijn positie, zo bleek uit de uitspraken van een aantal Oost Duitsers. "DDR-voorwerpen staan voor de wereld zoals die toen was: het was een kleine wereld, een treurige wereld," merkte Stefan (een dertigjarige

[1]Voor de soms vergaande conclusies die ik trek op basis van persoonlijke indrukken, verwijs ik naar de appendix bij dit proefschrift. Daar ga ik uitvoerig in op mijn manier van werken.

student) op, toen hij tijdens een wandeling door Jena iets zag dat hem aan vroeger deed denken.[2] Ook de directeur van het museum in Rudolstadt suggereerde een verband tussen de toenmalige materiële omgeving en de mensen die daarin leefden. “De samenleving van toen is in die dingen herkenbaar”, zei hij, terwijl hij me een kleine collectie Oost Duitse consumptiegoederen liet zien die hij bewaard had: een stukje zeep, een pak koffie en een flesje haarmiddel. Hij had de spullen nog snel gekocht tijdens de Wende omdat hij voorvoelde hoe snel de toenmalige materieelconsumptieve wereld zou verdwijnen en hij vond het belangrijk om een paar van dat soort alledaagse dingen te bewaren. Zelf kon hij er niets mee, maar misschien zou het voor toekomstige historici interessant zijn om het verband tussen voorwerpen en volk nader te onderzoeken.

Tot mijn latere spijt vroeg ik hem toen niet hoe híj dat verband zag. Maar naar aanleiding van hetgeen ik tot dan toe had gezien vroeg ik me af, of het toeval was, dat ik het leven in de voormalige DDR in mijn gedachten associeerde met strengheid en een puriteins aandoende rechtlijnigheid, of dat daar een reden voor was. Toen ik literatuur begon te zoeken over woninginrichting en vormgeving, bleken mijn associaties niet toevallig. Inderdaad bleek de Oost Duitse materieelconsumptieve wereld aan de hand van specifieke ideeën en overtuigingen te zijn vormgegeven en ontwikkeld, ideeën en overtuigingen, die men met recht *streng* zou kunnen noemen.

De staat als leraar: verstandig nadenken over alles wat je ziet

In lijn met het klassieke marxistische uitgangspunt dat de materiële basis van de samenleving bepalend is voor de onderlinge omgangsvormen én voor de mentaliteit van haar leden, werd er in de DDR veel (ideologische) aandacht besteed aan het zoeken naar de juiste inrichting van het dagelijks leven. In dat verband werd niet alleen een groot belang toegekend aan de vormgeving van de openbare ruimte (stedenbouw, architectuur van woningen en dergelijke), maar ook aan die van de privé-sfeer. Zowel buiten als binnenshuis dienden socialistische burgers te zijn omringd door de juiste, socialistisch verantwoorde materiële voorwerpen. De reden daarvoor werd door de redactie van het populaire Oost Duitse woontijdschrift, *Kultur im Heim*,[3] als volgt aan haar lezers uitgelegd:

---

[2]Voor de manier waarop ik uitspraken van informanten weergeef (doorgaans in het Nederlands, soms in het Duits) verwijs ik eveneens naar de appendix bij dit proefschrift.

[3]Waar ik in de tekst naar artikelen uit dit tijdschrift verwijs, vermeld ik KiH.

> Wäre der Wohnraum nur passiver Abklatsch von Eigenschaften, subjektiven Vorstellungen und 'Geschmäckern', brauchten wir ihm nicht gesellschaftliches Interesse zuzuwenden; er wäre dann reine Privatsache. Seine erstrangige Bedeutung für die Bildung des menschlichen Wesens, für die reichere Ausprägung sozialistischer Wirklichkeitsbeziehungen, seine grundlegende Funktion innerhalb der sozialen Psychologie macht seine Gestaltung zu einer öffentlichen, die 'res publica' angehenden Sache (KiH 1977/4:34).

Binnen het socialistische perspectief werd de materiële omgeving van mensen enerzijds gezien als het concrete product van economische (arbeids)verhoudingen en menselijke inzet, terwijl het, als tastbare materialisatie daarvan, anderzijds ook geacht werd de aanzet te geven tot de verdere ontwikkeling van mens en samenleving. Deze dialectiek werd bovendien niet gezien als een waarden-loos, neutraal gegeven, maar het begrip 'ontwikkeling' had hier als vanzelf een positieve, want progressieve betekenis. Ontwikkeling betekende 'steeds beter', steeds meer verlicht. En dat gold ook voor de relatie tussen mens en materiële omgeving.

> Unsere Wohnung ist mehr als nur 'Schale', 'Gehäuse', 'umbauter Raum – sie ist Teil unseres Wesens, das sich mit uns entwickelt und in dem wir erst voll zu uns selber finden, uns ver*wirklich*en (idem, curs. mv),

Vanuit het marxistische perspectief was het zeer belangrijk dat mensen zich met de juiste materiële omgeving zouden omringen. Wat daaronder moest worden verstaan, laat zich in één zin uitdrukken: bij het vinden van de juiste vorm ging het erom consequent díe uitgangspunten en principes te hanteren, die stimulerend werden geacht voor de verdere ontwikkeling van de socialistische samenleving. Het belangrijkste daarbij was dat mensen moesten leren om hun individuele wensen, doelstellingen en problemen in overeenstemming te brengen met de verdere ontwikkeling van de socialistische samenleving in haar geheel. Dát principe diende ten grondslag te liggen aan hun materiële en consumptieve keuzes. Hóe zij ertoe konden worden gebracht het gemeenschappelijk belang als hun eigen belang te herkennen lag volgens de partij-ideologen voor de hand: door op ieder gebied te leren *het geheel* te overzien, in plaats van zich te laten leiden door aangeleerde gewoontes, primaire impulsen of individuele wensen. Daartoe moest men leren om mogelijke keuzes en doelstellingen op ieder gebied *rationeel* te doorgronden. Het verstand, de ratio was immers het enige instrument met behulp waarvan de wereld kon worden gekend en met behulp waarvan mensen hun handelen daarin optimaal konden bepalen.

> empirisches Beobachten allein reicht nicht aus, die Wirklichkeit so zu durchforschen, daß wesenhafte, auf die ganze historische Bewegung und Entwicklung abzielende (...)

> Wahrheit das Ergebnis sein kann. Es bedarf ein hohes Niveaus seines Denkens, dasz ohne wissenschaftlich begründetes Weltbild (...) nicht erreichbar ist (Schmidt 1966:1436).

Hoewel de smaakvoorkeur van de Oost Duitse bevolking volgens de dialectische redenering bijna vanzelf in overeenstemming zou raken met de hiervoor uiteengezette overwegingen, omdat "der aufgeklärte Mensch" zich automatisch bij voorkeur omgaf "mit Dingen, die ihm nicht Wesensfremd sind", bleek dat niet automatisch het geval te zijn. Sommige mensen hadden af en toe wat hulp nodig bij het vinden van "Ausdrucks-formen, die lebensbejahend, ehrlich und wahrhaftig sind" (KiH 1977/4:34). Sociaalwetenschappers, filosofen en vormgevers bogen zich over de relatie tussen socialisme, esthetiek en smaak,[4] en de redactie van *Kultur im Heim* vertaalde de uitgangspunten die op basis daarvan geformuleerd werden op populaire wijze om de Oost Duitse bevolking verder te begeleiden. Dat deed het onder andere door het Oost Duitse publiek dertig jaar lang duidelijk te maken welke vormen wél en niet goed waren, welke woonkamerinrichting te prefereren was en welke juist afkeurenswaardig was. Het doornemen van de complete jaargangen van het tijdschrift leert dat een aantal smaak-'fouten' (mijn benaming) welhaast onuitroeibaar was. Dat gold vooral voor de voorkeur voor zogenaamd 'oude', antiekogende voorwerpen ("Wohnstile der Vergangenheit", KiH 1973/5:24-26) en voor voorwerpen, die zozeer werden versierd met tierelantijnen, opdringerige glans of anderszins opvallende opsmuk, dat er sprake was van kitsch ("Apropos: Schmuckbedürfnis", KiH 1980/3:41). Tot 1989 werden beide fenomenen regelmatig kritisch onder de loep genomen en steeds weer trachtte de redactie de lezers duidelijk te maken dat de keuze voor oud ogende of té overdadig versierde voorwerpen een uiting was van een "Deformation des ästhetischen Bewusztseins" (1968/6:4), die "retardierend" uitwerkte (idem:7).

"Salzstreuer die Form von Tieren oder Pilzen zu geben, ist unappetitlich, absurd und kitschig", zo luidde het bij voorbeeld (KiH 1965/1:27). Meer in het algemeen gold zelfs, dat "Salzstreuer zu dekorieren (...) unangemessen, also überflüssig (ist)" (idem). Soortgelijke uitspraken zijn regelmatig te vinden in de vaste rubriek *in der Schule des Geschmacks*, die expliciet tot doel had de lezers inzake smaakkwesties te onderrichten. De vraag wat onder een *juiste* smaak moest worden verstaan, werd hierin steeds aan de hand van een bepaalde categorie voorwerpen geïllustreerd en beantwoord. Zo werden er bij voorbeeld verschillende kachels gepresenteerd waaruit de lezer onbegeleid en zelfstandig een keuze moest maken, om

[4]Zie b.v. Kühne (1980), Weber (1987), Letsch (1983), Kelm (1971), Hückler (1983), Redeker (1958 en 1959) en John (1978).

een aantal pagina's verderop te kunnen lezen wat hij van zijn keuze moest vinden. Wanneer zijn voorkeur bij voorbeeld was uitgegaan naar kachel nummer zeven, had hij de juiste keuze gemaakt, want: "Der Ofen in Bild 7 ist in seiner Gliederung und seinen Maßverhältnissen gut" (KiH 1965/3:39). Dit in tegenstelling tot kachel nummer acht, waarover de lezer onomwonden te verstaan kreeg: "Die Form dieses Ofens ist abzulehnen" (idem).

Regelmatig werd de Oost Duitse lezer uitgelegd dat de voorkeur voor nagemaakte, oud ogende voorwerpen niet klopte omdat deze doorgaans níet werd ingegeven door *waarachtige kennis* omtrent de dingen (bij voorbeeld de tijd waarin de bedoelde voorwerpen ontstonden, gemaakt en gebruikt werden). Wanneer dat wél het geval was, was de voorkeur doordacht en gebaseerd op de wetenschap "daß solche alten Gegenstände etwas aussagen über das handwerkliche Geschick und den Geschmack früherer Generationen, das sie ein Stück damaliger Denk- und Lebensweise verkörpern" (KiH 1988/6:27). In dát geval was er sprake van een "klare Einstellung zu den Dingen von gestern" en dan was de bezitter ook in staat om dergelijke oude dingen "dort [ein zu ordnen], wo ihr Platz ist, nämlich wo sie einen Zweck erfüllen", aldus een artikel uit 1977 (1:1). Wanneer die mate van kennis en inzicht echter niet aanwezig waren, werd de (vermeende) attractiviteit van oud ogende voorwerpen slechts ingegeven door "unausgereifte Erkenntnis" (KiH 1968/5:1). En omdat Oost Duitsers zich veelal inderdaad níet aangetrokken leken te voelen tot oude dingen vanuit de bijna wetenschappelijke historische belangstelling die daaraan idealiter ten grondslag lag, legde de redactie van het woontijdschrift op ironische toon uit waarom hun smaak niet klopte:

> Viele behaupten, alt sei eben alt, und deshalb schön. Manche nennen das auch vornehm 'antik'. Aber dann seien Sie bitte konsequent und (…) schrauben sie die Sicherungen 'raus, nehmen sie zwei etwa 30 cm lange Kienspäne in den Mund und verrichten sie mit diesen ersten 'Taschenlampe' (…) ihre Hausarbeid (KiH 1965/3:27).

Dat mensen in werkelijkheid niet terug wilden naar de tijd waar die 'gezellige' kandelaars uit stamden, was volkomen terecht – aldus de redactie, want die romantisch uitziende kandelaars waren in feite de stille getuigen van levens vol armoede en uitbuiting. Er wás derhalve geen enkele reden om producten van die afkeurenswaardige maatschappelijke omstandigheden gevoelsmatig te associëren met positieve termen als 'warmte' en 'romantiek'. Mensen moesten ervan bewust worden gemaakt, dat hun ongeïnformeerde oog hen bedroog (KiH 1965/2:1), wanneer het hen verleidde tot het kopen van voorwerpen die in wezen "unnatürlich, nichtssagend, überladen, unpraktisch, überflüssig" (KiH 1969/1:49) en "süßlich,

verlogen, unecht, nachempfunden, schlecht nachgeahmt, funktionslos, materialverfälscht" (KiH 1966/4:22) waren.[5]

Vergelijkbare nadelen en verwijten werden ook te berde gebracht met betrekking tot voorwerpen die op andere gronden niet in overeenstemming waren met de actuele levensomstandigheden in de DDR: voorwerpen waarvan de productie buitensporig kostbaar en/of verspillend was, zoals voorwerpen die te groot waren of te onhandig in het gebruik, die versierd waren omwille van de versiering of opvielen óm op te vallen, die anders waren óm anders te zijn, nieuw óm vernieuwend te zijn of hun vermeende schoonheid slechts ontleenden aan het feit dat ze 'modieus' waren.

Het gevaar van dergelijke ondoordachte smaakvoorkeuren was volgens de redactie van het tijdschrift, dat materiële voorwerpen daardoor té belangrijk zouden worden. Daardoor dreigde de mens door de dingen te worden geleefd, in plaats van andersom. In 1982 verscheen er een artikel in het tijdschrift waarin de lezer werd uitgenodigd om een kijkje te nemen in een burgerlijke woning (1982/3:31). In de manier waarop het interieur werd geschetst, is een aantal klassieke Marxistische ideeën herkenbaar over de plaats van dingen in kapitalistische samenlevingen:

> Bald regt es sich die kurzen Wände entlang von allerlei verrenkten, miszfarbig gebeizten, heidenmäszig mit Kupfer beschlagenen Kasten und Kästchen, die wildbaumelnde Herde der Beleuchtungskörper rückt lärmend ein, das 'Künstgewerbe' überflutet alle wehrlosen Standflächen. Schlangenlinien und Lilienwindungen wimmeln auf Tischdecken und Buchrücken; und drinnen, mitten in all dem schneidendfalschen Getön der ärgerlichsten Willkür, waltet die… Hausfrau… (idem).

Op populaire toon maakte de Oost Duitse lezer in het artikel kennis met Marx' idee over de fetisjistische relatie tussen mensen en dingen – een relatie, die kenmerkend heette te zijn voor burgerlijke samenlevingen. In die samenlevingen zou de voorkeur voor steeds weer nieuwe bezittingen én voor zogenaamd 'chique' ogende of modieuze voorwerpen slechts uitdrukking geven aan de vervreemding die het bestaan onder kapitalistische verhoudingen heette te kenmerken. En aangezien het streven naar steeds méér bezit daar gepaard ging met een toenemende onderlinge concurrentie tussen mensen, was er in dergelijke samenlevingen geen ruimte voor een oprechte relatie tussen mensen onderling: "[d]as konstitutive Moment der bürgerlichem Genusses (...) [ist] die Exklusivität, die Ausschließung anderer", aldus de Oost Duitse filosoof Lothar Kühne (1980:186) in zijn boek over esthetiek. Het was de taak van

[5]Het is interessant dat de zintuigen hier worden voorgesteld als onbetrouwbare, want niet-rationeel werkende informatiemechanismen. Zie mijn discussie dienaangaande in hoofdstuk acht.

Oost Duitse vormgevers en intellectuelen om de bevolking van de DDR duidelijk te maken dat dít was wat zij zagen en waaraan zij meededen, wanneer zij zich omringden met voorwerpen die volgens de verlichte vormgeveroptiek niet oprecht en eerlijk waren.

In het voorgaande kwamen bepaalde uitdrukkingen veelvuldig terug: 'het *wezen* der dingen', 'de *juiste* smaak', '*waarachtige* en *onwaarachtige* verlangens'. Het is geen toeval dat de retoriek zo absoluut en rigide is. Zoals ik al aangaf was *het verstand* in de DDR praktisch de enige maat der dingen. Oost Duitsers dienden zich bovenal rationeel tot de hen omringende omgeving te verhouden. Alle andere kompassen met behulp waarvan mensen gewend waren zich te oriënteren – zoals die van het gevoel, de zintuigen, de fantasie – dienden daar ondergeschikt aan te zijn. Zelfs esthetiek en smaak hoorden het resultaat te zijn van een grondig afgewogen rationele analyse. Met tot dan toe bestaande smaakvoorkeuren werd geen rekening gehouden, die waren slechts relevant als startpunt voor verdere opheldering en verlichting.[6]

Om in te kunnen gaan op de vraag wat voor soort voorwerpen er op grond van dergelijke abstracte overwegingen werden gemaakt is het van belang om eerst te laten zien op welke manier de productie in de DDR georganiseerd was.

Centraal op zoek naar een nieuwe vorm

Wat gold voor de consumptie van materiële goederen, gold in nog sterkere mate voor de productie daarvan: het voornaamste uitgangspunt daarbij moest zijn dat het algemeen belang er optimaal mee moest worden gediend. Alleen zó kon er immers sprake zijn van een progressieve ontwikkeling. "Wirklicher Fortschritt ist, was Fortschreiten ermöglicht oder erzwingt", aldus de Oost Duitse minister van cultuur in 1958 (*Neue Werbung* 1958/4:1). Aangezien het algemeen belang primair werd gediend wanneer de beschikbare middelen, kennis en vaardigheden optimaal werden gebruikt, was het zaak de productie in de gehele DDR zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Dat gebeurde door de productie centraal te plannen: "[d]ie Volkswirtschaft der DDR ist sozialistischen *Plan*wirtschaft", aldus de uit 1968 stammende Oost Duitse grondwet (Ludz 1975:638, curs. mv). Voor de productie van consumptiegoederen werd een nationale taakverdeling gemaakt waarbij alle lijnen via het centrum liepen. Op basis van de berichten vanuit de regio's plande, verdeelde en delegeerde

[6]Zie ook Crowley, die duidelijk maakt dat ook in Polen het ideale huis een plaats was "where *practical* needs could be met" (2000:29, curs. mv).

het centrum (de *Staatliche Plankommission*, de SPK) de taakverdeling tussen de verschillende bedrijven en tussen de verschillende fasen en doelstellingen die bij de productie kwamen kijken: onderzoek, ontwerp, productie en verkoop. Zo zou de nationaal vastgestelde productie optimaal kunnen worden gerealiseerd. Wanneer er problemen optraden was het de taak van de SPK om een *Arbeitsgruppe* te benoemen om deze te bestuderen en er een oplossing voor te vinden.

Om te illustreren waarom en hoe deze centralistische organisatie in het algemeen belang was, werd veelal gewezen op de inefficiënte, spilzieke erfenis die het kapitalisme in het oostelijk deel van Duitsland had achtergelaten. Een helder voorbeeld daarvan was de productie van lichtknopjes. Na de oorlog werden er in de DDR nog door 17 verschillende producenten 1300 verschillende lichtknopjes geproduceerd (Hirdina 1988:131), waardoor talloos veel mensen zich op 17 verschillende plaatsen in het land bogen over dezelfde opgaven, vragen en (technische) problemen voor de productie van *dezelfde* voorwerpen. Dit betekende een enorme verspilling van energie, mankracht en grondstoffen waaraan in de DDR een eind moest worden gemaakt. Dus werd de hoeveelheid lichtknopjes daar na zorgvuldige studie teruggebracht tot 178 stuks, die niet langer door 17, maar slechts nog door twee bedrijven werden geproduceerd (idem).

De onderlinge afstemming van de productie beperkte zich echter niet tot de nationale economie. Ook internationaal werd er centraal gepland. De handel tussen de verschillende leden van de *Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe* (RGW) was grotendeels gebaseerd op ruil.[7] Geld speelde daarbij slechts een ondergeschikte rol. "Eigenlijk was het middeleeuws: we ruilden waren tegen waren!", zo legde een filosoof me ironisch uit. Omdat de DDR zowel in technologisch als in productief opzicht echter beter functioneerde en vóór liep op haar ruilpartners,[8] gebeurde het vaak dat de door de DDR bestelde waren niet, later, minder of slechter werden geleverd dan was afgesproken. Wanneer bij voorbeeld de in Hongarije bestelde accu's niet arriveerden, was er geen andere mogelijkheid dan af te wachten tot ze wél kwamen, want Hongarije maakte nu eenmaal accu's en de DDR niet.

Ondanks dergelijke nadelen stond de centrale planning vanzelfsprekend niet ter discussie. Een bijkomend voordeel daarvan was bovendien, dat er op die manier toezicht kon worden uitgeoefend op de vormgeving van producten. Omdat de Oost Duitse

---

[7]De RGW (in het westen bekend als Comecon) werd in 1949 opgericht. Lid waren Bulgarije, Hongarije, de SU, Polen, Roemenië, Tsjechoslowakije en de DDR. Joegoslavië nam aan bepaalde activiteiten deel en Albanië was gedurende een bepaalde periode lid.

[8]Een grap die in de socialistische landen circuleerde was dat de DDR het land was "where Germans managed to make even socialism work" (Ross 2002:14).

socialistische staat een belangrijke educatieve rol toekende aan 'het materiële', was het zaak om een nationale vormgeving te ontwikkelen die in overeenstemming was met haar educatieve en progressieve functie. Aangezien de opschoning van de materiële cultuur en het ontwikkelen van een waarachtig *socialistisch* productlandschap bij uitstek een taak was voor professionele ontwerpers en vormgevers, konden zij in de DDR een belangrijke rol spelen bij de herinrichting en wederopbouw van het Oost Duitse materieelconsumptieve landschap én bij de aanpassing daarvan aan de eisen van de staat.[9]

Zoals uit het voorbeeld van de lichtknopjes al bleek, bestond de kapitalistische erfenis in Oost Duitsland uit een volkomen versnipperd en onoverzichtelijk productielandschap. Het was de taak van Oost Duitse vormgevers om de variëteit aan voorwerpen terug te brengen en een halt toe te roepen aan de veelvoorkomende "modische Formverwilderung" (Hirdina 1988:56) van voorwerpen. In praktijk betekende dit dat er vanaf het eind van de jaren vijftig opdracht werd gegeven tot grootschalige "Sortimentsbereinigung[en]" (idem:64). Bij het uitvoeren daarvan kregen vormgevers de opdracht om uit alle tot dan toe geproduceerde koffiepotten, afwasteilen en wat dies meer zij de *juiste* ontwerpen te kiezen, die vervolgens voor verdere productie in aanmerking zouden komen. Daarnaast werden alle in Oost Duitsland in gebruik zijnde maten en bouwelementen in het kader van de rationalisering en onderlinge afstemming gestandaardiseerd, op grond van de verwachting dat dit grote economische winst zou opleveren.

De keuze van de *juiste* ontwerpen was gebaseerd op dezelfde uitgangspunten als hiervoor door het tijdschrift *Kultur im Heim* naar voren werden gebracht. Er was geen plaats voor 'burgerlijke' smaakvoorkeuren: voor dingen met behulp waarvan mensen uiting gaven aan "Prestigedenken" en "kleinbürgerlichem Geltungsbedürfnis" (KiH 1971/3:1). Anderen een oog uitsteken en pronken pasten niet binnen de egalitaire idealen van de socialistische samenleving (idem). Verder bond men vanzelfsprekend de strijd aan tegen voorwerpen die (ook in het Westen door velen) als 'kitsch' werden (en worden) aangemerkt. Dat wil zeggen: voorwerpen waarvan het uiterlijk zó was vormgegeven dat de *functie* ervan als het ware was verborgen achter een niet ter zaken doende decoratie. Zo'n object verloochende dat het gemaakt was om de mens te dienen en dus was het niet eerlijk. Bovendien verloochenden dergelijke voorwerpen hun oorsprong doordat hun uiterlijk een andere productieperiode

[9]Sommige ontwerpers gingen daarbij heel ver, door zelfs te pleiten op een wettelijk verbod op bepaalde vormen. Zo stelde een van de leiders van de toenmalige *Hochschule für Baukunst und bildende Künste* in Weimar (Horst Michel) in 1947 aan de SED-fractie in de Thüringse *Landtag* voor, om een wet te ontwikkelen "gegen die Ausbeutung des Volkes durch Kitsch" (Hirdina 1988:12). Dat plan werd afgewezen. Men was tegen "ein Geschmacksdiktat per Gesetz", vanuit de gedachte dat hier veeleer "Erziehung und Aufklärung" op hun plaats waren (idem).

suggereerde dan die, waarin ze vervaardigd waren. En dat gold ook voor rijk versierde voorwerpen. Door hun geornamenteerde vorm deden dergelijke objecten als het ware hun best om hun industriële herkomst te verdoezelen. En mensen die zich met dergelijke dingen wensten te omringen vluchtten voor de tijd waarin ze leefden.

Op basis van deze uitgangspunten ging men in de DDR op zoek naar vormen die uitdrukking gaven aan (1) de *hedendaagse* tijd en de hedendaagse, industriële productiewijze, én die in overeenstemming waren met (2) de bedoeling en de *functie* van de voorwerpen in kwestie. Dat alles vanzelfsprekend op spaarzame wijze, want de beschikbare middelen dienden zo verstandig mogelijk te worden aangewend.

Spaarzaamheid werd in de DDR zodoende niet alleen in puur economische zin nastrevenswaardig (hoeveelheid geld, grondstoffen, arbeidskracht e.d. die bij de productie worden aangewend), maar het werd ook in kwalitatief opzicht als een deugd gezien. Te veel onnodige versiering leidde immers af van de functie van een voorwerp. En meer in zijn algemeenheid gold, dat niet-spaarzaam vormgegeven voorwerpen de neiging hadden om de gebruiker te overstemmen, zich boven de gebruiker te stellen (zie b.v. KiH 1971/3:1).

Zo kon zich in de DDR mettertijd een 'materiële cultuur van spaarzaamheid' ontwikkelen. Zowel omwille van puur economische redenen, alsook vanuit een meer ideëel ingegeven zoektocht naar een eerlijke vormgeving in overeenstemming met de hedendaagse werkelijkheid, trachtte men vormen en voorwerpen te ontwikkelen, die niet veel méér waren dan een omhulling van hun functie (Hirdina 1988:58). Omdat het uiterlijk van voorwerpen zich diende te onderwerpen aan de mensen die ze gebruikten, moest de vorm ervan idealiter op een verpakking lijken. Alleen dán kon een object immers tonen waarvoor het bedoeld was, namelijk: het opbergen, dichtmaken en afsluiten van (technische) functies. Vanuit deze optiek konden economische uitgangspunten steeds meer een esthetisch programma op zich worden. (zie afbeeldingen 9a en b)

Dit leidde tot een vormgeving die bovenal functionalistisch was. De voorkeur ging daarbij steeds meer uit naar voorwerpen met rechte hoeken en lijnen, omdat rechte lijnen nu eenmaal gemakkelijker en efficiënter (want met minder materiaalverlies) te produceren zijn dan ronde of gebogen vormen, terwijl recht(hoekig)e voorwerpen eveneens gemakkelijker te transporteren en op te slaan zijn.

Het is geen wonder dat het fenomeen 'bouwdoos' binnen deze optiek om tweeërlei redenen tot een "Symbol des Fortschritts" kon worden (Hirdina 1988:129). Een bouwdoos, zo stelde men vast "rationalisiert die Produktion und zeigt die Umwelt als gestaltbar" (idem). Steeds vaker werd er dan ook voor gekozen om grotere voorwerpen, zoals bij voorbeeld

kasten en keukens – maar ook machines – samen te stellen met geünificeerde, op elkaar afgestemde kleinere onderdelen. Op deze wijze poogde men een "[r]ationeller Umgang mit Möbelelementen" te ontwikkelen, waardoor "(a)lle Teile (...) zu Elementen eines einheitlichen Systems (werden)" (Pohl 1970:13).[10]

Voorwerpen werden meer en meer gezien als onderdeel van een groter geheel en de hoogste lof verdienden voorwerpen, die "sich einordnen – in ein Ensemble, ein Sortiment, eine Kollektion, einen Baukasten, einen Raum" (Hirdina 1988:135). Hierdoor werd ook het uiterlijk van voorwerpen steeds meer op elkaar afgestemd. Het zou immers onmogelijk zijn om een rechthoekig bed te completeren met kastonderdelen waarvan de hoeken niet recht waren. En dus werd er steeds vaker gekozen voor rechte en duidelijke hoeken en vormen, én voor een heldere en neutrale kleur: grijs (idem). Ook de mogelijkheid om dingen op elkaar te kunnen stapelen werd steeds meer beschouwd als een vormkwaliteit op zich (idem, zie afbeeldingen 10a en b)

En zo begonnen steeds meer dingen steeds meer op elkaar te lijken. Dat gold echter niet als een bezwaar, want men was nu eenmaal op zoek naar "Gestaltqualitäten, die nicht durch Originalität, sondern durch Objektivität bestimmt waren" (idem:139). Als ideaal golden daarbij vormen, "die bis ins letzte Detail rational zu begründen waren", waarbij alle uiterlijke kenmerken op elkaar waren afgestemd (idem). Dergelijke vormen brachten immers niet alleen tot uitdrukking dat zij door wetenschappelijk denken waren ontstaan, maar daarin vonden "Wissenschaft und Rationalität ihren formalen Ausdruck (…), auch wenn sie durch die Subjektivität des Gestalters gegangen sind" (idem). Hoewel het materieel tot uitdrukking brengen van variëteit en subjectiviteit in de DDR zodoende bepaald niet werden gestimuleerd, is daarmee uitdrukkelijk niet gezegd dat mensen niet in staat zouden zijn geweest hun eigen invulling te geven aan hun materiële omgeving.[11]

In het kader van de onderlinge afstemming, invoegbaarheid en inwisselbaarheid kregen ontwerpers opdracht te onderzoeken op welke manieren "eingebaute oder einbaubare Möbel" (idem:162) een verdere ruimtewinst zouden kunnen opleveren. Aan het eind van de zestiger jaren werden ook de "Beziehungen zwischen Mobiliar und Architektur" verder onderzocht (idem) om na te gaan hoe de verschillende onderdelen van de woonruimte "zu

[10]Het eindeloos variëren met een beperkte hoeveelheid onderdelen was toentertijd niet alleen in de DDR populair. Meer in het algemeen geldt, dat een groot deel van de in dit hoofdstuk beschreven uitgangspunten en ideeën gedurende dezelfde tijd ook in Westerse landen werd ontwikkeld en nagestreefd. Denk bij voorbeeld aan de meubels van Lundia en Ikea.

[11]Zie Merkel, die ervoor waarschuwt de ideologie te zeer als uitgangspunt voor studie te nemen, waardoor men ten onrechte zou kunnen concluderen dat in de DDR "eine Ausdifferenzierung der Lebensstilen unmöglich [war]" (1994:379). Zie ook Miller (1988) over de manier waarop inwoners van een eveneens zeer uniform vormgegeven Oost Londense flatwijk hun woningen toeëigenden door individuele aankleding e.d.

Elementen eines einheitlichen Systems" (idem:163) konden worden. Bij bepaalde woningen werd de hele inrichting van tevoren op de woonruimte afgestemd, inclusief de meubellijn. Belangrijk hierbij was dat de "formale Koherenz" (idem:129) van alle onderdelen tot in de kleinste details werd doorgevoerd. (zie afbeeldingen 9 en 10)

> Einzelprodukte sollten ihre familiäre Zugehörigkeit deutlich zeigen, Formdetails wiederkehren, Farben abgestimmt sein, standardisierte Teile verwendet werden und das Ganze einem Modulsystem untergeordnet sein (idem:133).

Rationeel, functioneel, *aufgeklärt*, in overeenstemming met de hedendaagse werkelijkheid, geen bedrog, geen onoprechte verleiding, zoveel mogelijk op elkaar afgestemd en zo spaarzaam mogelijk, dát waren de voornaamste uitgangspunten met behulp waarvan de verdere ontwikkeling van de samenleving als geheel het beste gediend zou zijn. Het is een uitermate consequent beeld, waarbij de ratio alles overwon: wanneer een vorm klopte, leerde men inzien dat hij ook mooi was. En doordat de modernistische visie van ontwerpers naadloos inhaakte bij de (op kostenbesparing gerichte) doelstellingen van de regering, ontstond er als vanzelf een kongsie tussen beide partijen.[12] Doordat de DDR bovendien een planeconomie was, waarin alle beslissingen uiteindelijk door het centrum werden genomen of bekrachtigd, wist de Oost Duitse staat alles, zag hij alles en bemoeide hij zich met alles – zelfs met de manier waarop mensen hun woonruimte moesten en *konden* inrichten. Althans, zo leek het.

Zoals gezegd is de Oost Duitse geschiedenis echter vooral zo interessant door de interne tegenstellingen die haar kenmerken. Niets was wat het op het eerste gezicht leek. En dat gold ook voor de Oost Duitse materiële wereld. Die kwam er op een aantal punten nét even anders uit te zien dan hiervoor werd omschreven. Want hoewel vormgevers in de DDR méér invloed hadden op het nationale productieproces dan in markteconomieën het geval is, werden zij bij de uitoefening van die invloed regelmatig gefrustreerd. In de eerste plaats door de onuitroeibare 'bourgeois' smaakvoorkeuren van mensen, en in de tweede plaats door de weerbarstige (internationale) economische omstandigheden. Veel ontwerpers vertelden me,[13] dat hun ontwerpen regelmatig sneuvelden op het moment dat ze in productie moesten worden genomen en dat dat meestal te wijten was aan één van beide factoren. Op beide zal ik hieronder ingaan om de "konstitutive Wiederspruchlichkeit" van de DDR concreet aanschouwelijk te maken.

---

[12]De in dit hoofdstuk geschetste uitgangspunten en ideeën zijn hier en daar weliswaar extreem ver doorgevoerd, maar vergelijkbaar modernistische smaakvoorkeuren werden (en worden) door veel professionele ontwerpers onderschreven. Zie ook Marcus (1995).
[13]In totaal interviewde ik tien (grafisch) ontwerpers.

“Véél te modern voor onze mensen!”

Ten tijde van de DDR hadden ontwerpers regelmatig het gevoel dat ze eigenlijk altijd op twee fronten tegelijkertijd aan het vechten waren, zo vertelden ze. Terwijl zij trachtten de smaakvoorkeur van het Oost Duitse publiek bij te stellen, werden ze daar bij de productie veelal in tegengewerkt. Want op het moment dat een bepaald ontwerp in productie genomen zou worden, konden de leidinggevenden in een fabriek of de daar werkzame (veelal hooggeplaatste) partijbonzen het voorliggende ontwerp vrijwel zonder opgave van redenen naar eigen goeddunken veranderen. En dat gebeurde regelmatig, bij voorbeeld omdat ze geen verstand hadden van vormgeving, een andere smaak hadden óf omdat voor hen andere belangen doorslaggevend waren. Zo kon een voorgesteld product bij voorbeeld afketsen wanneer het lastiger te maken was dan men op voorhand had gedacht, of wanneer de productie meer tijd zou kosten.

Eén ontwerper vertelde me een anekdote over zijn contact met een wat ouder vrouwelijk partijlid, die een hoge functie had in de fabriek waar een van zijn ontwerpen in productie zou worden genomen. Toen hij een paar stofmonsters voor zijn ontwerp voorlegde, zei de vrouw zuur: “oh nee, díe stoffen willen we niet! Nee, die eerste is véél te modern voor onze mensen, die andere is te gewaagd en díe is te kleurrijk. Nee. We doen het zo en zo”. En de plannen van de stofontwerper werden eenvoudig van tafel geveegd.[14] De voornaamste reden waarom voorstellen en ontwerpen werden aangepast en veranderd, zo legde een andere ontwerper me uit, was dat de meeste Oost Duitse beleidsmakers, partijfunctionarissen en mensen met belangrijke posities in de industrie een totaal andere smaak hadden dan de mensen die als ontwerper werkzaam waren. De eersten waren veelal afkomstig uit arme arbeidersgezinnen, zo legde hij uit,[15]

> en daar was nooit geld geweest, behalve voor het hoogst noodzakelijke. Van oudsher zagen die mensen een zekere protserige welstand als het hoogste ideaal. De huizen die ze vroeger bij de burgemeester en de notaris hadden gezien, zo wilden zij het ook: een grote kast met glazen vensters, waardoorheen je het mooie glaswerk en het pronkservies kon zien. En dan daarop een mooi versierde kaarsenstandaard en een dikke bank met veel versiering. Dat was hun kleinburgerlijke voorstelling van een ideaal huis. Zo moest dat als je succes had in het leven. Toen ze aan de macht kwamen

[14]Zie ook Bertsch (1990:103), waarin een Oost Duitse ontwerper aan het woord komt met een identiek verhaal.
[15]In hoofdstuk twee heb ik aangegeven dat er in de begindagen van de DDR inderdaad een ‘sociale revolutie’ was gerealiseerd, waarbij arbeiders bevoordeeld werden boven diegenen, die in de DDR als leden van ‘de intelligentsia’ werden aangeduid.

> was dat het beeld van welvaart waarvoor zij zich inzetten. Dát was waarvoor ze hun geld uitgaven, dus zulke ontwerpen moesten er gemaakt worden. En bij een te modern, te eenvoudig, te simpel ontwerp – bij voorbeeld van een wit theeservies zónder gouden rand of versiering – kregen we vaak te horen: 'dat willen onze mensen niet'. En misschien klopte dat ook wel, maar ze wilden het in de eerste plaats zelf niet, en dús wilde het volk het niet. Het ideaal van de kleinburger bleef hier te lande altijd bestaan en als er dan in zo'n bedrijf een partijfunctionaris was, of iemand anders die wat te zeggen had, dan kon die het hele ontwerp veranderen en naar zijn hand zetten.[16]

In dit verhaal komt naar voren dat diegenen, die op lokaal niveau verantwoordelijk waren voor het beleid, de nationale ideologie van zuinigheid en spaarzaamheid slechts in puur economische zin onderschreven. Eerder beschreef ik echter dat de noodzaak tot *economische* zuinigheid in de DDR perfect aansloot bij de *ideeën* van ontwerpers en vormgevers over een spaarzame vormgeving. Dát ideeëngoed (dat op nationaal niveau werd omarmd, mede omdát het economisch belang daarmee gediend was) werd op lokaal niveau dus veelal gefrustreerd doordat veel machtigen en bonzen vast zaten aan hun oude smaakvoorkeuren, ondanks het feit dat die niet verstandig of 'socialistisch verantwoord' waren. Indien echter zelfs de smaak van trouwe aanhangers van de partij in het dagelijks leven niet het resultaat bleek te (kunnen) zijn van een rationele afweging, dringt de conclusie zich op dat de Oost Duitse materiële werkelijkheid een stuk weerbarstiger was dan de socialistische ideeën daarover.

En dát was dan ook wat ik had gezien, toen ik tijdens mijn eerste kennismaking met de voormalige DDR getroffen werd door de merkwaardige combinatie van strenge lijnen en daar níet bijpassende versieringen. De meubels die in Weimar op straat stonden en die nog steeds menig wachtkamer sierden toonden een compromis tussen de functionalistisch geïnspireerde en (ook vanuit economisch gezichtspunt) *verstandige* ideeën van ontwerpers enerzijds en de daarbij 'achterblijvende', 'bourgeois' smaakvoorkeuren van bonzen én bevolking anderzijds – een compromis tussen een moderne lijn en een 'gezellig ogende' aankleding.

Een vergelijkbaar compromis was ook zichtbaar in het uiterlijk van het in de DDR frequent gebruikte spaanplaat. Als restproduct paste spaanplaat perfect binnen de socialistische ideeën: het gaf blijk van een spaarzaam gebruik van de beschikbare natuurlijke hulpbronnen, was (zichtbaar) industrieel vervaardigd en dus hedendaags. In de DDR werd er dan ook veel gebruik van gemaakt. Opmerkelijk was echter dat vrijwel alle spaanplaten voorwerpen die ik in Oost Duitsland heb gezien, waren beplakt met een plasticfolie met

[16]Zie Merkel, die tot dezelfde conclusie komt (1998:290).

houtmotief erop, daarmee suggererend dat ze eigenlijk van hout waren. Met behulp van dat folie trachtte men een fabrieksmatig geproduceerd product als het ware te vermommen door het een 'natuurlijk' uiterlijk te geven. Blijkbaar werd ook de industriële 'eerlijkheid' van spaanplaat bij de eindgebruiker niet zó gewaardeerd als men op grond van de ideeën dienaangaande zou hebben gewild of verwacht. (zie afbeelding 11) Het brengt iets vergelijkbaars tot uitdrukking als de fabrieksbonzen die de té modern ogende ontwerpen bijstelden in de richting van hun minder socialistisch verantwoorde smaak.

De meeste ontwerpers die ik sprak *wisten* dat veel kopers weinig geporteerd waren van hun ideeën over een functionele vormgeving in overeenstemming met de hedendaagse productiewijzen. "Veel mensen wilden helemaal geen dingen waaraan je kon zien wat hun functie was. Dat vonden ze armoedig. Ze wilden juist graag iets versierds met bij voorbeeld een rij bloemen erop, en sierlijk afgewerkt", zo vertelde een ontwerpster. Haar opmerking werd gestaafd door veel opmerkingen van Oost Duitse consumenten: "bij ons zag alles er altijd hetzelfde uit: alles zo recht en onversierd! Dat wilden we niet. Wij wilden dingen met een extra randje hier en een versierinkje daar", zo legden mensen me uit wanneer ik hen naar hun voormalige materiële wereld vroeg. Dat randje en die versieringen waren echter niet de bedoeling en dus hielden ontwerpers vast aan een rationeel, min of meer tijdloos ideaal waarin de vorm van dingen het verlengstuk was van hun functie. Op de academie leerden ze veelal letterlijk om *tegen* de wat rondere, zachtere, modieuzer (westers ogende) vormgeving te ontwerpen, zo vertelde Katrin, een 35-jarige ontwerpster:

> zulke vormen werden gezien als een soort knieval voor onbegrijpende consumenten, terwijl de consument juist moest worden *opgevoed*. Dáár ging het om. En daar waren wij voor. We waren er niet om te maken wat mensen wilden hebben of wat mensen mooi vonden. Want wat mensen mooi vonden en wilden hebben gold niet als design. Dat had met serieus ontwerpen niets te maken!

Maar ook zij moest dikwijls met leedwezen aanzien hoe haar verantwoorde 'design'-ontwerpen vervolgens werden opgesmukt met een bloemetjesmotief of een 'kleurrijk' ruitje.

De materiële vormgeving en inrichting van de DDR werd bepaald door de functionalistische, modernistische ideeën van relatief hoogopgeleide ontwerpers, die zich bij de realisatie daarvan gesteund wisten door de – op economische belangen stoelende – nationale politiek, maar die daarbij op een relatief onberekenbare manier werden gedwarsboomd door de niet te verlichten smaakvoorkeuren van het publiek, waarvan een deel (de partijbonzen) op lokaal niveau de mogelijkheid en macht hadden om hen de voet daadwerkelijk dwars te zetten.

Naast verlichte ideeën en traditionele smaakvoorkeuren was er echter nog een derde factor van grote invloed op de manier waarop het Oost Duitse materieelconsumptieve landschap er uiteindelijk uit kwam te zien, en dat was geld. Toen ik een hoogopgeleid, vooraanstaand lid van de SED vroeg hoe de socialistische ideeën over materiële cultuur zich verhielden tot de materiële werkelijkheid van alledag, beet hij me kortaf toe:

> Ideologie??? Socialistische persoonlijkheid??? Houd toch op! Het was toch allemaal een kwestie van geld! Onze dingen waren lelijk, omdat we iets anders niet konden betalen. En bovendien hoefde het oog hier niet gestreeld te worden: de dingen werden toch wel verkocht.

Alle mooie ideeën werden door hem in één zin van tafel geveegd: de DDR was een arm land en dát had de materiële inrichting van het land bepaald. Hieronder wil ik laten zien hoe de Oost Duitse productie werd beïnvloed door de steeds slechter wordende economische omstandigheden. Daarmee wordt het laatste kenmerk van mijn eerste indrukken verduidelijkt. Op de stoepranden zag ik niet alleen een onmogelijk compromis tussen modern-verlicht en traditioneel-bourgeois. Te zien was ook, dat de uitkomst van dát compromis verder gecompromitteerd werd door een constant gebrek aan geld en grondstoffen.

Ideologie en economie

"De DDR was een gateneconomie", vertelde een gepensioneerde arts, "steeds viel er wel érgens een gat. En in feite was dat voorgeprogrammeerd in het systeem". Ter illustratie van die stelling noemde hij een voorbeeld uit de farmaceutische industrie.

> Vandaag de dag zijn er ongeveer 80.000 geneesmiddelen. Een deel daarvan heeft een vergelijkbare werking en kan bij dezelfde klachten worden gebruikt. Dat was ten tijde van de DDR niet gewenst en al met al waren er toen ongeveer 2000 medicijnen: overal was er slechts één van. Op zich zou dat prima hebben kunnen werken, ware het niet dat de problemen onoverkomelijk waren wanneer een bepaalde grondstof niet volgens planning leverbaar was. Dan liep de hele planning in het honderd en was er weer eens iets niet. Bijna altijd waren er bepaalde geneesmiddelen níet verkrijgbaar: dan was er weer niets tegen reuma, dan weer niet tegen eksterogen, dan weer niet tegen hoofdpijn, enzovoorts.

Er werd echter nooit openlijk gemeld dat de economische situatie er bij nader inzien minder rooskleurig uitzag dan men zou willen. Steeds weer verschenen er oproepen en plakkaten die

melding maakten van de laatste positieve ontwikkelingen op het gebied van de productie en de verzorging van de bevolking. Zo was bij voorbeeld in 1978 op menig straathoek de afbeelding te zien van een zogenaamde 'Ökometer', vergezeld van de volgende oproep: "Aus jeder Stunde Arbeitszeit, jeder Mark und jedem Gramm Material einen größeren Nutzeffekt!" (zie afbeelding 12).

In het licht van de schaarste die er op veel gebieden in de DDR heerste lijkt de oproep een regelrechte leugen. Maar zoals ik eerder al naar voren bracht, was in de DDR niets zoals het leek. En zo was ook de tekst op het plakkaat in zekere zin geen leugen, want inderdaad werd er in de DDR steeds meer geproduceerd met steeds minder materiaal. Een medewerkster van een meubelproductiebedrijf legde eens lachend uit hoe dat in zijn werk ging: "wil je weten hoe het ons lukte om steeds meer pasta te maken uit steeds minder meel? Door de holtes van de macaroni groter te maken!" Hoewel het een grap was, kwam het daar in werkelijkheid eigenlijk wel op neer, zo bleek toen ze me uitlegde hoe men er in de meubelbranche in was geslaagd om de productie steeds verder op te voeren:

> Er waren legio manieren om dat te doen. Eén was bij voorbeeld om met duurdere materialen te gaan werken, waardoor je minder meubels hoefde te maken om op dezelfde omzet uit te komen. En een andere truc was om de goederen steeds heen en weer te sturen. Wij namen bij voorbeeld stoeldelen af van bedrijf X, die dan bij ons in elkaar werden gezet, daarna stuurden wij ze weer naar X, die ze dan vervolgens bekleedde en dan kwamen ze weer bij ons en wij maakten dan de stoel, die vervolgens weer naar een ander bedrijf ging voor de volgende behandeling, enzovoorts. Door dingen eindeloos heen en weer te sturen werd de prijs en dus de omzet opgedreven. Eén keer hadden wij pech. Dat was toen de Russen de door ons bestelde materialen goedkoper leverden dan wij verwacht hadden. Daardoor viel de productie te goedkoop uit en was onze omzet lager dan gepland. We moesten naar de partij om ons te verantwoorden, maar we kregen op onze kop: dat kon niet, dat ging niet! Het is natuurlijk te gek voor woorden en onder markteconomisch gezichtspunt is het echt de omgekeerde wereld. Nu zijn we juist blij als we goedkope materialen kunnen krijgen.

In dit verhaal komen niet alleen de tekortkomingen van de centraal geleide planning naar voren, maar het maakt vooral ook duidelijk hoe ver mensen gingen om de mooiklinkende beloften en plannen overeind te houden ondanks de tegenvallende werkelijkheid.

"In wezen was het onmogelijk", zo vertelde een vrouw, die ten tijde van de DDR verantwoordelijk was voor het maken en controleren van het economisch jaarplan voor de dertig boekhandels die het (toenmalige) *Bezirk* Gera – waar ook Rudolstadt onder viel –

toentertijd telde, “om een plan te maken, laat staan dat te realiseren”. Je kón eenvoudigweg niet voorspellen hoeveel boeken je het komende jaar zou verkopen, maar omdat er nu eenmaal een plan moest worden gemaakt, was het een publiek geheim – zo vertelde ze – dat het plan achteraf veelal op creatieve wijze naar beneden werd bijgesteld. Soms gebeurde dat openlijk, bij voorbeeld wanneer er een ‘objectieve’ (lees: elders veroorzaakte) reden was voor het feit dat het plan niet gehaald was. Zo vermeldt een archiefakte waarin melding wordt gemaakt van de planvervulling in de Exquisit-winkels over het afgelopen jaar: “[d]a für die unzureichende Planerfüllung objektive Ursachen vorliegen, wurde statistisch (...) der Umsatzplan Monat Februar um 1.5 Mio M reduziert”.[17] Doorgaans gebeurde het bijstellen van een plan echter op ondoorzichtiger wijze, bij voorbeeld door creatief boekhouden. Zo vermeldt het planoverzicht uit het jaar 1975 van de volkstuinders – die onder meer verantwoordelijk waren voor de productie van honing en bepaalde soorten kleinvee – in de ene kolom dat het kleinveeplan níet was gestegen ten opzichte van vorig jaar, terwijl er in de volgende kolom sprake was van een stijging van 10%.[18] Dit was geen leugen, zo werd mij door de medewerkster van het stadsarchief uitgelegd, waarschijnlijk hadden de tuinders minder dieren gekregen, maar er méér geslacht dan het jaar daarvoor.

En zo deed iedereen op zijn eigen wijze mee met het instandhouden van de positieve toonzetting die er mede voor zorgde dat de omzetdruk jaarlijks verder werd opgevoerd. Behalve creatief boekhouden, was er nog een opmerkelijke ‘eufemiserings’-techniek te herkennen. Wanneer men er echt niet onderuit kwam om een negatieve ontwikkeling naar boven te melden, werd dat op alle mogelijke manieren in positieve woorden ingepakt. Zo staat er in een vertrouwelijk archiefbericht uit 1963, dat ik aantrof in een map die betrekking had op de handel en verzorging in het gebied Rudolstadt:

> Die Frauen unseres Kreises bewegen nach wie vor die Fragen der Erhaltung des Friedens und die damit im Zusammenhang stehende Probleme des Moskauer Abkommens, aber auch Fragen der Versorgung.[19]

24 Woorden positieve politieke berichtgeving, waaraan, als een klein staartje van slechts vijf woordjes, een bijna te verwaarlozen en ogenschijnlijk nietszeggende opmerking is toegevoegd. Een even positieve woordkeuze valt op in het volgende bericht over de stand van zaken op het gebied van voedingsmiddelen:

---

[17]TSR: W 634. Het bericht is ongedateerd, maar gezien zijn plaats in het archief heeft het vermoedelijk betrekking op het jaar 1983, 1984 of 1985.
[18]RSA: *Volkswirtschaftsplan der Stadt Rudolstadt*, 23/11/1975.
[19]LRA: E52/19(1796), dd. 16/09/1963.

> Die vorhandenen Bestände Speisekartoffeln gewährleisten auch weiterhin eine stabile Versorgung der Bevölkerung. Probleme bestehen in der Qualitätserhaltung durch zunehmende Schwarzflechigkeit. Mit den Gemüsesortimenten wird bedarfsdeckend bei Salat, Rhabarber, Zwiebeln, Weißkohl und Sauerkraut versorgt. Äpfel stehen ausreichend zur Verfügung.

De positieve woordkeus springt zó in het oog, dat pas bij tweede lezing duidelijk wordt dat de bevolking van Rudolstadt zich (midden juni) tevreden moest stellen met zuurkool, witte kool, rabarber, uien, sla en appels, en dat er weliswaar genoeg aardappelen waren, maar dat deze te leiden hadden onder toenemende zwartvlekkigheid.

Behalve de kwaliteit had ook het uiterlijk van consumptiegoederen steeds meer te lijden onder de erbarmelijke economische situatie, zo legde de directeur van het museum voor toegepaste kunst in Gera me uit, nadat hij me zijn collectie Oost Duitse verpakkingen en consumptiegoederen had laten zien. Terwijl we langs de materiële resten uit voorbije tijden liepen had hij er herhaaldelijk op gewezen hoe liefdeloos en armoedig de spullen van vroeger er uitzagen. “En dan altijd die serieproductie!”, verzuchtte hij, wijzend op de drogisterijartikelen (zie afbeeldingen 13a en b):

> alleen aan de hand van de kleur kon je zien of je de hoofdpijn-, de diarree- of de buikpijntabletten te pakken had, en alleen aan de hand van de kleur wist je of je een fles shampoo, nagellakremover of haarwater in je hand had. Maar eigenlijk waren de kleuren onderling ook nauwelijks te onderscheiden, want overal hing hetzelfde grauwsluier overheen. Hier te lande was geel nooit echt geel en blauw was hier nooit echt blauw. Er was namelijk geen geld voor goede, pigmentrijke kleurstoffen.

Omdat Oost Duitse verpakkingen doorgaans waren gemaakt van een op karton lijkend dik soort papier met een zeer losse structuur, verdween de kleur bijna in de poriën van het materiaal. Daardoor leken de meeste verpakkingen enigszins op (vaag ‘gekleurd’) verantwoord w.c.-papier. Veelal was er aan de bovenkant een simpel wit etiket geplakt, waarop bij voorbeeld “gloeilamp, 40 watt” stond. (zie afbeelding 14a en b) Het totaalbeeld was extreem troosteloos en toen de directeur me op een pakje koekjes wees, dacht ik in eerste instantie dat het rattengif was of een grote doos elastiekjes.[20] In wezen kon het van alles zijn, alleen geen koekjes.

[20]Overigens heette rattengif in de DDR Delicia. Het thema productnaamgeving verdient meer aandacht dan ik hier kan geven, maar zie bij voorbeeld de volgende namen: Lebona (aan de verpakking te zien vermoedelijk parfum), Decenta (vermoedelijk maandverband), Fekama (tegen insecten), Gentina (wasmiddel), Immuna (tampons), Thania (parfum), Alberna (zonnenbrand), Landina (crème) en Duolit & Duotex (tegen insecten) (Bien 1992: resp. 41, 19, 32, 18, 23, 23, 22, 14, 29, 19).

De DDR had geen geld: niet voor verf, niet voor goed papier, niet voor verschillende verpakkingen of voor meer versiering op de verpakkingen. Vaak liepen de problemen in verband met het constante tekort aan goederen en materialen zozeer uit de hand, dat er rare sprongen werden gemaakt. Zo vertelde de inwoner van een klein dorpje in de buurt van Rudolstadt me dat, toen de Sovjet Unie op een gegeven moment de toegezegde maïsleveringen niet kon realiseren, er opeens een oekaze werd uitgevaardigd dat overal in het land maïs moest worden geplant. Zelfs in de tuin van het kleine dorpsschooltje groeide dat jaar niets anders dan maïs.

Teneinde aan de beknelling van dergelijke internationale afhankelijkheden te ontsnappen, werd de Oost Duitse industrie gedwongen de aanwezige binnenlandse materialen nog beter en intensiever te benutten. Ontelbaar waren de oproepen tot "Einsparung von Material" door het gebruik van "einheimischer Rohstoffe" en "abgestimmte Veredlungskonzepte" (Hedrich & Schneider 1988:71-2). Maar hoe mooi het ook klinkt, in praktijk betekende het vooral dat de holtes in de macaroni groter werden en dat er stoelpoten werden gefabriceerd waarbij zó weinig metaal te pas was gekomen, dat de pootjes bij het minste of geringste dreigden door te zakken. (zie afbeelding 15)

De kwaliteit van de in Oost Duitsland geproduceerde goederen werd steeds slechter, het land werd steeds verder *runtergerubelt* – zoals het met een mooi Russisisme heette – en mensen begonnen steeds luider en veelvuldiger te klagen. Over het bier, dat je in de supermarkt altijd even op zijn kop moest houden om te zien of er vlokken in zaten omdat er, in plaats van mout en hop, *Ersatz*stoffen waren gebruikt waardoor het niet lang houdbaar was. Over de kleding die van namaakkatoen was gemaakt, waardoor je er veel te snel in zweette. Over de chocola, die bijna zonder cacao was gemaakt. Over de boter waar veel te veel water in zat en over de kauwgom, die in kleine brokjes uit elkaar viel zodra je er op begon te kauwen en die dan vervolgens zo hard werd dat hij de tanden bijna uit je mond trok. Over de namaakspijkerstof, die de DDR met veel pijn en moeite had ontwikkeld en die slechts in de verste verte leek op de echte. En over de meubels van geperst papier, waarvan het eigenlijk nog een wonder was dat ze überhaupt hielden en niet van barre ellende in elkaar stortten. Over de waterkranen van plastic en de auto's van 'papier'.[21] Over de sandalen, die steeds slechter werden omdat er in plaats van leer samengeperst papier werd gebruikt en omdat de zool niet langer van gummi, maar van plastic werd gemaakt.

[21]Dat laatste klopt niet helemaal, de Trabant werd gemaakt van een mengsel van katoen en *Phenolharz*, maar in de verhalen die er na de Wende in Oost Duitsland over de Trabant circuleerden werd deze auto aangeduid als een "Auto von Pappe" of liefdevol: "Papschachtel".

Aan het uiterlijk van de Oost Duitse producten was steeds duidelijker te zien dat een groot deel daarvan in feite *namaak* was: namaak katoenen kleding, namaak bier, namaak chocolade, boter, auto's en houten meubels. De onvrede nam toe. Mensen klaagden: over het uiterlijk van de verkrijgbare goederen en over de variëteit en de verkrijgbaarheid. Zo valt in een bericht uit 1986 over het kledingaanbod in de *Exquisit*-winkel in Rudolstadt te lezen dat de vrouwelijke klanten veel klachten hadden over de "Damenoberbekleidung".[22] Het bericht maakt onder meer duidelijk, dat de Oost Duitse consumenten anno 1986 geacht werden tevreden te zijn met "Hosenanzügen in Polyesterseiden und starken Glitzereffekten". Dat waren ze echter niet. En ze wilden al evenmin een derde tot de helft van hun netto gezinsmaandinkomen uitgeven aan "Wintermäntel in Streichgarnwollqualitäten" (kaardwol, mv), ze wilden "schicke Baumwollmäntel mit Pelzabfütterung", maar die waren er niet.

Tot 1989 stonden er langs de Oost Duitse snelwegen grote plakkaten, waarop te lezen viel dat chemie brood, welstand en schoonheid bracht.[23] Ooit had de slogan een stralend toekomstoptimisme tot uitdrukking gebracht,[24] nu was het slechts een cynische slagzin waarmee werd verhuld dat er geen geld was voor katoenen kleding, voor metalen auto's en voor bier van mout en hop. Het mocht echter nauwelijks gezegd worden.[25] Wanneer er gedurende een bepaalde periode geen boter meer verkrijgbaar was, verschenen er artikelen in de krant waarin werd uitgelegd dat boter eigenlijk heel slecht was voor de gezondheid.

In de DDR werd de werkelijkheid zowel naar boven als naar beneden mooier gemaakt dan zij was. In de media domineerden de jubeltonen: "Seit vielen Jahren werden die Planaufgaben in der Konsumgüterproduktion erfüllt und überboten" (Bernheier 1986:38), "das Tempo des Produktionszuwachses in der Landwirtschaft [steigerte sich] im Jahre 1986 auf mehr als das 5fache im Vergleich zur Periode 1981-1985" (Scharsow 1988:20). Winkels stelden zich tot doel om "noch im Jahr 1976 und in den Folgejahren, wesentlich mehr Valuta abzuschöpfen",[26] en ook de economische grafieken bleven tot het eind een stijgende lijn vertonen. En wanneer Honecker of een andere hoge representant van de regering ergens in het

---

[22]TSR: W 634. Zie voor voorzichtig geformuleerde onvrede m.b.t. in de DDR verkochte kleding Dorniok (1984).

[23]Het is een bekende tekst waarmee in de DDR tot 1989 werd gewezen op het moderne elan van synthetische producten.

[24]Zie ook Stokes (2000), die een overzicht geeft van de hoopvolle, maar uiteindelijk zo teleurstellende rol van kunststof in de Oost Duitse geschiedenis.

[25]Vanaf het midden van de jaren tachtig verscheen er hier en daar zeer voorzichtig een kritische noot en ook werden er toen (impliciete) oproepen gedaan om bepaalde dingen te veranderen, b.v.: loon naar werken (Rößler 1988). Het streven naar materieelconsumptieve bevrediging werd toen ook niet meer als een louter sociaal ingebed streven herkend, maar als een belangrijke individuele prestatieprikkel (Seidl 1988). Tevens werd erkend dat er ook in de socialistische samenlevingen sociale differentiaties waren ontstaan die "mit den Prinzipien des Sozialismus nicht zu vereinbaren sind" (idem).

[26]TSR: W 509, dd. 19/10/1976.

land op bezoek ging, werden de huizen langs de route opnieuw geverfd en het grasveld voor de te bezichtigen fabriek werd met groene verf bespoten. “Hier wurden Stadtviertel restauriert wie Potemkinsche Dörfer. Hier wurde allen Ernstes der Rasen grün gestrichen, wenn ein General die Kaserne inspizierte” (Schedlinski 1991:16).

Gedurende de hele Oost Duitse geschiedenis bleven de opwekkende woorden dezelfde: nog even. We doen ons best. Het wordt steeds beter. Het hele publieke leven in de DDR werd gedomineerd door positieve berichten, terwijl iedereen zag hoe penibel de economische situatie was. Omdat er echter op ieder niveau in de bureaucratische hiërarchie werd gerommeld om ervoor te zorgen dat de plannen op papier werden gehaald, concludeert Mary Fulbrook dat Honecker en de zijnen vermoedelijk in een “Spiegelkabinett” hebben geleefd: “in dem die vom Zentrum ausstrahlende Botschaften aus den Provinzen in nur leicht veränderter Form zurückgeworfen wurden” (1996:280).

Steeds vroeg ik me af hoe het was geweest om te leven tussen de mooie woorden en de harde werkelijkheid van vlokken in het bier en chocolade zonder cacao. Hiervoor heb ik al enige voorbeelden gegeven van de klachten en onvrede die dat in toenemende mate met zich meebracht. Het zou niet moeilijk zijn om er hier pagina’s mee te vullen. Tijdens mijn verblijf in Rudolstadt beluisterde ik echter nauwelijks negatieve geluiden over vroeger, *behalve* wanneer het over de materieelconsumptieve situatie ging, dan stroomden de klachten vrijuit.

Op grond daarvan én gezien de centrale rol van materieelconsumptieve beloften in ‘het pact’ tussen ‘volk’ en ‘staat’, ligt het voor de hand dat mensen zich in toenemende mate de-identificeerden met de staat en diens beloften. Tot op zekere hoogte was dat inderdaad het geval. Tijdens de gesprekken die hij in 1987 met Oost Duitsers had, werd Niethammer getroffen door de alomtegenwoordige materieelconsumptieve kritiek in het land (1991:39). Het is dan ook bekend met hoeveel gefrustreerd verlangen Oost Duitsers de wereld aan de andere kant van de Muur bekeken en bekend is ook, welke rol de materieelconsumptieve verschillen tussen de twee Duitse staten hierbij speelden.

Toch is het niet alléén aan misplaatste nostalgie te wijten, dat de onvrede over de teleurstellende resultaten van de Duitse vereniging na 1989 regelmatig een materieelconsumptieve vorm aanneemt.[27] Mijns inziens ligt daaraan een aantal redenen ten grondslag. De eerste waar ik hieronder op in wil gaan is, dat de materieelconsumptieve situatie in de DDR óók gedragingen en onderlinge omgangsvormen met zich mee bracht, die in *positieve* zin kenmerkend zijn geweest voor het leven in de voormalige DDR. Hierdoor

[27]Daarvan getuigt bij voorbeeld de snelle groei van het aantal winkels en verzendhuizen waar men Oost Duitse producten kan kopen. Zie b.v. http://www.osthits.de/shop/index.php (laatst bezocht 12/02/2007).

doet zich het merkwaardige fenomeen voor dat het pact tussen staat en burgers, dat zozeer geënt was op hooggespannen materieelconsumptieve beloftes en verwachtingen, ondanks alle frustratie dienaangaande tot op zekere hoogte óók stand hield doordat de beloftes níet werden waargemaakt.

Het land van de *Beuteldeutschen*: altijd in de rij en onderlinge gelijkheid

Het gebrek aan alle mogelijke consumptiegoederen was een constant terugkerend thema in de verhalen over vroeger die mensen me vertelden. Eigenlijk kwam het er op neer, zo vertelden ze me, dat je altijd maar moest afwachten wat er *wél* te koop was. Dan weer was er gebrek aan wasmiddel, dan weer aan beddengoed. Als gevolg daarvan waren mensen doorlopend bezig om hun zaakjes zó te regelen, dat ze iets konden kopen. Let wel: ze waren niet doorlopend bezig om dingen te kopen, maar ze waren *constant in de weer om ervoor te zorgen dat ze* in de toekomst bepaalde spullen *zouden kunnen kopen* of krijgen. Zichzelf 'iets bezorgen' was een veel gebruikte aanduiding voor dergelijke inspanningen.

In de verhalen die ik hierover optekende vallen twee zaken op. Door de permanente tekorten functioneerde de Oost Duitse economie volgens totaal andere waardecriteria dan de bedoeling was. De waarde van geld devalueerde ten gunste van de waarde van onderlinge contacten. Daarnaast hadden de permanente tekorten een aantal gedragingen tot gevolg, die van grote invloed zijn geweest op het sociale klimaat in de voormalige DDR. Op beide fenomenen wil ik hieronder ingaan.

Eindeloos is de hoeveelheid verhalen die ik optekende over de manieren waarop mensen probeerden hun dagelijkse boodschappen bij elkaar te sprokkelen. Altijd was men bezig om hier wat te ruilen en daar wat te regelen. Vrouwen lieten op het werk briefjes rondgaan waarop iedereen schreef wat er nodig was bij de slager en de supermarkt, waarna de een hier en de ander daar in de rij ging staan. "Zodra je hoorde dat er ergens een bepaald soort vlees te koop was, verliet iedereen het werk om in de rij te gaan staan. En dan kreeg je vaak nog te horen dat er niets te koop was, omdat de verkoopster het onder de toonbank had weggelegd voor een bekende." Na de Wende heeft de Rudolstädter schrijver Matthias Biskupek de DDR omschreven als het land van de *Beuteldeutschen* (1991): vanwege de continue schaarste hadden Oost Duitsers eigenlijk altijd een boodschappentas op zak. Je wist immers nooit of je ergens zou komen waar opeens iets te koop was dat jij goed kon gebruiken. Omdat het

boodschappen doen in landen van het socialistische blok zo onvoorspelbaar was, vergeleek de Poolse psycholoog Zbigniew Czwartosz de inwoners van die landen met jagers:

> The Poles go shopping just like hunters go hunting. Just like hunters, they do not know precisely 'what' they will manage to attain. They do have a good hint when to start the action. And that is the sight of a queue. We eract to the queue like a fisherman to a jerk of his float. We get a thrill of emotion and enter the stage of our everyday life theatre (1988:9).

Zodra er ergens een rij was gingen mensen daarin staan, ook zonder te weten wát er te koop was. Aan het eind van de rij was *iets* te koop en het maakte nauwelijks uit wát het was; schaarse goederen waren immers altijd bruikbaar. Mede daarom was het bovendien een ingebakken reactie geworden om bij het zien van een rij alleen nog maar 'kopen' te denken, in plaats van je af te vragen wát er verkocht werd en of je dat werkelijk nodig had. Het vijfjarig zoontje van Czwartosz kwam eens teleurgesteld thuis met de mededeling dat hij de gevraagde peterselie niet had weten te bemachtigen omdat er nergens een rij had gestaan: "[t]he lack of a queue met a gap in his knowledge about shopping" (idem:3).

In het artikel beschrijft Czwartosz de ongeschreven sociale regels en gedragingen die gepaard gingen met het in de rij staan en het gemeenschappelijke wachten. Zijn beschrijvingen en analyses worden volledig gestaafd door de verhalen die ik in Rudolstadt optekende. Zo stelt hij onder andere, dat de wensen en noden van mensen grotendeels werden bepaald door de aan- dan wel afwezigheid van bepaalde goederen (idem:8). Een vergelijkbare conclusie drong zich bij mij op toen een kennis uit Rudolstadt me vertelde hoe het er vroeger veelal in supermarkten was toegegaan:

> Als er in de supermarkt bij een bepaald artikel een bordje stond waarop was aangegeven dat je er slechts een bepaald aantal van mocht meenemen, was het duidelijk dat daar een tekort aan was. De grap was dan, om het bordje te verplaatsen naar iets waar juist meer dan genoeg van was. Dan zag je de mensen rennen! En al snel was dan datgene waar meer dan genoeg van was uitverkocht, terwijl datgene waar écht maar weinig van was, door niemand werd meegenomen!

Een vrouw vertelde me: "we waren altijd zo aan het rennen voor de boodschappen, dat we de DDR ook wel 'de hardloopclub' noemden". Vaak begonnen mensen bij voorbeeld al in september met het inslaan van kerstcadeautjes, want als je daarmee pas in december zou beginnen kon je er zeker van zijn dat het je niet zou lukken om op tijd voor iedereen een passend geschenk te hebben. En hetzelfde gold voor de ingrediënten die nodig waren om kerstgebak te maken: rozijnen bij voorbeeld, of amandelen en kokos. Dergelijke

voedingsmiddelen waren altijd schaars en wanneer ze er waren, waren ze binnen een paar uur uitverkocht, zo blijkt uit een bericht uit december 1984 "weil die Bevölkerung so weit wie möglich versucht, den gesamten Jahresbedarf zu decken".[28] Hamsteren dus: zodra mensen iets zagen dat doorgaans niet verkrijgbaar was, sloegen ze het in. En dan kochten ze niet zoveel als ze wilden, maar zoveel als ze mochten, want bij dergelijke *Mangelwaren* was precies voorgeschreven hoeveel er maximaal per persoon verkocht mocht worden.[29]

Een oudere vrouw vertelde me hoe haar man eens met hun dochter de stad in was gegaan om een winterjas te kopen. Zij had hen op het hart gedrukt niet op het geld te letten; het belangrijkste was dat ze een goede, warme jas kochten. Toen ze aan het eind van de middag terugkwamen bleken ze echter geen winterjas te hebben gekocht, maar wel een badpak. Winterjassen waren nergens te koop geweest, maar toen ze het badpak zagen hadden ze geen moment geaarzeld: je wist immers maar nooit of het aankomende zomer zou lukken om een badpak te vinden? De vader in kwestie voorzag blijkbaar dat zijn dochter de aankomende zomer een badpak nodig zou hebben. Maar het gebeurde ook dat mensen spullen kochten, louter en alleen omdát ze schaars waren, terwijl men zeker wist deze zelf nooit te willen gebruiken. Dat betekende echter niet noodzakelijkerwijs dat dergelijke spullen uiteindelijk op zolder terecht kwamen, want dingen konden hun nut soms pas veel later bewijzen, wanneer men (via-via) tegen iemand aanliep, die nou net dát ding nodig had en bereid was om het te ruilen tegen iets dat jíj op dat moment wilde hebben.

Vanwege de continue schaarste aan alle mogelijke goederen was de klant in de DDR nooit koning, maar veeleer bedelaar, terwijl personeel van winkels en restaurants juist bijzonder machtig was. "Ik heb nog nooit zo'n grote vriendenkring gehad als toen ik ten tijde van de DDR in een winkel voor huishoudelijke artikelen werkte", aldus een jongeman die ook in 1994 in een soortgelijke winkel werkte, "iedereen kwam op me af: 'kun jij misschien iets voor me regelen, heb jij misschien nog zus of zo'." Iets vergelijkbaars bleek uit het verhaal van een vrouw die in een restaurant werkte, ze was doorlopend bezig geweest met het ruilen van zitplaatsen voor goederen. Bij bijzondere gelegenheden was er eigenlijk nooit genoeg plaats en zij en haar collega's hielden dan ook regelmatig een tafel vrij voor 'bijzondere gasten' – de medewerkers uit de kinderkledingwinkel bij voorbeeld, die een plaats kregen in ruil voor katoenen luiers.

Zoals het voorgaande impliciet duidelijk maakt was geld in de DDR relatief weinig waard. Waardevol was een baan in een winkel of restaurant, of een andere manier om toegang te

[28]TSR: W 785, december 1984.
[29]Zie Verdery (1993) die uitgebreid ingaat op het fenomeen hamsteren, vooral in Roemenië.

hebben tot iets schaars. Veel mensen teelden om die reden aardbeien of asperge's in hun achtertuin, als een soort ruilkapitaaltje. Omdat dergelijke 'luxevoedingsmiddelen' in de DDR niet alleen schaars waren, maar onder het motto 'luxe en dus niet noodzakelijk' bovendien niet te betalen, waren ze als ruilobject zeer geliefd. "Die Ware ist das wahre Zahlungsmittel des Landes. Wer etwas zu geben hat, hat Aussicht etwas zu kriegen" (Kleßmann & Wagner 1993:381). Omdat bepaalde goederen in de DDR altíjd schaars waren – bouwmaterialen bij voorbeeld en reserveonderdelen voor auto's – waren die dingen in de DDR goud waard; als je daaraan kon komen, lag al het andere binnen handbereik. Een van de manieren om daar toch aan te komen was, door een uitgebreid netwerk van (ruil) contacten te onderhouden. Het belang daarvan bleek bij voorbeeld uit het verhaal van een man die ten tijde van de DDR taxichauffeur was geweest en die er in was geslaagd om zijn eigen huis te bouwen. Vanwege het permanente tekort aan bouwmaterialen was dat echter bepaald geen sine cure geweest. Een klein gedeelte van de benodigde waar had hij in winkels gekocht, maar eigenlijk had hij vrijwel alles op eigen houtje moeten zien te regelen. Hij was 'slechts' acht jaar aan het bouwen geweest. Dat was kort, vertelde hij, maar in die tijd was hij naast zijn werk dan ook praktisch nergens anders mee bezig geweest én het was hem alleen gelukt omdat hij door zijn werk zoveel mensen kende dat hij veel via via kon krijgen. Hij nam mensen soms alleen mee in zijn taxi wanneer ze beloofden hem een zak zand, stenen of cement te bezorgen. Dat was dan ook de reden, zo legde hij uit, waarom veel huizen in de voormalige DDR er uitzagen alsof ze van restjes materiaal waren gemaakt (zie afbeeldingen 16 a en b):

> Alles was zo schaars dat je blij was wanneer je íets kreeg: de vraag of het naar je smaak was of bij de rest paste deed helemaal niet terzake. Het gevolg was vaak een bij elkaar geraapt zootje: verschillende afmetingen tegels in de keuken, en überhaupt veel dingen die niet bij elkaar pasten.

De tekorten en wachtlijsten hadden veel omkoperij en corruptie tot gevolg.[30] Zo vertelde de eigenaar van de enige meubelzaak in Rudolstadt die ook na de Wende nog goed liep, dat de voornaamste reden daarvan zijns inziens was, dat hij ten tijde van de DDR één van de weinigen was die altijd "eerlijk had gehandeld, dat wil zeggen: eerlijk had verdeeld". Zelfs wanneer er partijfunctionarissen bij hem in de winkel kwamen, die vroegen of hij misschien een bepaalde bank of bijzettafeltje voor ze kon regelen, kregen ze dezelfde behandeling als anderen: onderaan de lijst en wachten maar. In de meeste winkels ging het er echter anders aan toe. Een vrouw vertelde me dat ze op de wachtlijst stond voor een

[30]Zie Sampson (1982) over bureaucratie en corruptie in Roemenië en het belang van cliëntelistische praktijken voor het verkrijgen en behouden van legitimiteit bij (lokale) machthebbers.

nieuwe televisie en op een gegeven moment (in ruil voor iets dat de winkeldame nodig had) een seintje van de verkoopster kreeg dat er morgen een levering televisies zou komen. Omdat het belangrijk was om er op tijd bij te zijn, schakelde ze haar hele familie in: om de beurt brachten ze de nacht door op de stoep van de winkel. Zij kreeg uiteindelijk haar televisie maar zelfs toen had ze er ernstig rekening mee gehouden dat ze bot zou vangen. Bepaalde goederen waren zo schaars en geliefd, dat ze "unter den Ladentisch" werden verkocht. Zodra ze arriveerden werden ze door het winkelpersoneel onder de spreekwoordelijke toonbank bewaard, om te worden 'verkocht' aan degene met wie de desbetreffende verkoopster daarover een afspraak had (meestal diegene, die iets had dat zíj op dat moment nodig had). Wanneer de desbetreffende 'klant' de bestelde waar – ook wel 'Buckwaren' genoemd – kwam ophalen, bukte de verkoopster zich om het spul onder de toonbank vandaan te halen en de televisie was 'verkocht'. Winkeliers benadrukten dan ook dat hun werk vroeger niet zozeer had bestaan uit het *verkopen* van spullen, als wel uit het verdelen ervan.

Behalve in goederen was er ook een levendige handel in diensten en er werd zelfs gehandeld in plaatsen op een wachtlijst – bij voorbeeld om aan een auto te komen. De tekorten hadden een enorme creativiteit en handigheid bij grote delen van de bevolking tot gevolg én er werd ontzettend veel 'zwart' gewerkt. Onder het motto 'privat geht vor Katastrofe' werden regelmatig materialen van de werkplek ontvreemd om vervolgens privé te worden geruild. Het was algemeen bekend dat de dingen zo functioneerden.[31] Sterker nog: ook de staat trachtte de steun van de bevolking in feite te 'kopen' door van tijd tot tijd extra cadeautjes te verstrekken. Zo waren er kort voor de verkiezingen opeens schaarse goederen te koop. En dat was eveneens het geval bij andere gelegenheden wanneer de staat extra veel belang had bij een redelijke stemming onder de bevolking. Dergelijke gelegenheden werden als "versorgungspolitischen Schwerpunkte" aangeduid.[32] Dan werden er wat extra wagonladingen sinaasappels geregeld, waarna er cryptisch werd genoteerd dat er "weitere Fortschritte erreicht [werden]" door de "politische Einflußnahme auf die Bereitstellung zusätzlicher Konsumgüter für die Versorgung der Bevölkerung". [33]

---

[31]De bedrijfscriminaliteit was in het plan opgenomen. Op kenmerkend ambtelijke toon werd er vermeld: "Die Handelsverluste im Großhandel WtB (stiegen) insgesamt auf 124% (...). Ein hoher Anstieg der strafrechtliche Eigentumsangriffe eigener Mitarbeiter (und ein damit verbundener Schadenanstieg (...) Auf 476.9 TM) ist ebenfalls für das abgelaufene Planjahr kennzeichnend" (TSR: W 134, 15/03/1980). Omdat deze vorm van criminaliteit bleef stijgen werd in 1985 de "pol.-ideol. Erziehungsarbeit (...) intensiviert" teneinde de "Handelsverluste radikal zu senken" (idem, 22/07/1985).
[32]LRA: 2S 725/70, 07/05/1970.
[33]LRA: A 8697.

Hoewel de grootschalige 'corruptie' in economisch opzicht ongetwijfeld te betreuren was, had het in sociaal opzicht een uitgesproken positieve keerzijde. Zoals in het voorgaande al regelmatig ter sprake kwam, ontstonden er in de DDR uitgebreide ruilnetwerken van mensen die elkaar op de hoogte hielden van hun wensen, verlangens, frustraties en zoektochten. Theaterkaartjes werden geruild tegen panty's, kinderkleding tegen een badkamermat en wanneer je iemand kende die konijnen hield of bij een slagerij werkte, regelde je al tijdens de zomer een kerstkonijn of gans. Geld speelde hierin een relatief kleine rol. Want hoewel de nationale economie sterk leed onder het tekort aan financiële middelen, had een substantieel deel van de Oost Duitse bevolking voldoende geld tot zijn beschikking. Voor hen was het probleem veeleer dat ze het niet konden uitgeven aan de dingen die ze er zelf het liefste voor zouden willen kopen..

Waar men er binnen het klassieke economische denken lange tijd vanuit is gegaan, dat ruilhandel de voorbode of voedingsbodem was voor de komst van geldhandel en ook sociaalwetenschappers veelal gewend zijn (ook nu nog) om ruilen in monetaire termen te begrijpen,[34] liet de Oost Duitse situatie het tegenovergestelde zien: hier functioneerde ruil als een manier om de problemen op te lossen, die binnen de geldeconomie waren ontstaan (zie ook Humphrey & Hugh-Jones 1992a&b:2-3). Op basis van de verhalen die ik hierover in Rudolstadt optekende, blijkt bovendien dat het Oost Duitse ruilen níet kan worden begrepen als een geldloze vorm van handel. Want zelfs wannéér er onderhandeld werd over de te ruilen voorwerpen en hoeveelheden (hetgeen overigens vaker niet dan wel het geval lijkt te zijn geweest), was er geen extern, objectiveerbaar criterium op grond waarvan de waarde van de geruilde goederen kon worden vastgesteld; de waarde werd louter en alleen bepaald door het belang dat beide partijen hadden in hetgeen de ander bezat (idem:7). De een had dít weten te bemachtigen en de ander iets anders, en wanneer het zo uitkwam dat goederen en wensen over en weer klopten, ruilde men. Omdat er daarbij doorgaans géén objectiveerbare externe waardereferent was, maar men elkaar wederzijds een plezier deed met een ruil, zonder daarbij uit te zijn op een andere soort van 'winst' dan het bevredigen van de eigen behoefte, werd het sociale aspect een op zichzelf staand bijeffect. Aangezien 'jij krijgt iets van mij en ik krijg iets van jou' een socialer aangelegenheid is, dan wanneer daarbij nog een van buitenaf bepaalde en ook door anderen erkende derde waarde (geld) een rol speelt, is ruilen een vorm van

[34]Zie ook Strathern (1992:169).

uitwisseling "which creates social relations in its own mode" (Humphrey & Hugh-Jones 1992:8).[35]

Het sinds Mauss binnen de antropologie gemeengoed geworden inzicht dat het geven van voorwerpen de onderlinge solidariteit en saamhorigheid van mensen bevordert, komt dan ook duidelijk naar voren uit de verhalen die de inwoners van Rudolstadt me over hun ruilrelaties vertelden. Op basis van die verhalen bleek er een web van sociale relaties door de stad te hebben gelopen, waardoor iedereen via talloze kleine draadjes aan talloze anderen had vastgezeten. Door te ruilen raakte men in contact met anderen, werd men verbonden met anderen. En iets vergelijkbaars gold voor die andere alledaagse bijwerking van de permanente tekorten: het in de rij staan. Uit de verhalen die mij werden verteld, bleek namelijk dat juist het feit dát men gezamenlijk in de rij stond om schaarse goederen te bemachtigen in algemene zin aanleiding gaf tot het ontstaan van een bepaald gemeenschapsgevoel. Dat hing samen met het feit dat een rij de (ook in de socialistische DDR) bestaande sociaal-economische en andersoortige verschillen tussen mensen tijdelijk teniet deed. Iederéén moest immers wachten wanneer hij sinaasappels wilde bemachtigen – de dokter net zo goed als de arbeider of het partijlid – waardoor het wachten egaliserend en democratiserend uitwerkte (Merkel 1998:292).

Door samen in de rij te staan en te klagen ervoer men iets gemeenschappelijks, dat grotendeels voorbij ging aan de onderlinge verschillen die binnen een andere context dan de rij waarschijnlijk prevaleerden. Hoewel hoger geplaatsten en mensen met goede contacten al met al vermoedelijk minder tijd 'in de rij' doorbrachten dan gemiddeld het geval was, moesten ook zij veelal simpelweg afwachten wat er te koop was. Ook zij waren voor het krijgen van schaarse goederen afhankelijk van factoren die grotendeels buiten hun macht en bereik lagen. En dat werkte solidariserend: "articulated (in grumbling) were often interests that transcended the individual (…) in being annoyed they were one" (Merkel 1998:294). Daarnaast hielp ook het feit dat mensen weet hadden van elkaar's behoeften en noden mee om een bepaald soort intimiteit, een bepaald soort gemeenschapsgevoel te bevorderen, een gemeenschapsgevoel dat rechtstreeks het gevolg was van de schaarste en de economische misère in de DDR.

Hieruit blijkt dat de solidariteit, waarvan de Oost Duitse staat had beloofd dat die (onder meer) zou voortvloeien uit de verbeterde materiële en economische levensomstandigheden, in

[35]Zie echter ook Parry & Bloch (1989), die duidelijk maken dat de associatie van geld met anonimiteit en onpersoonlijke relaties en het geven van giften met benevolentie, want sociale interactie, grotendeels gebaseerd is op westerse noties (10 e.v.).

de DDR inderdaad nauw samenhing met de materiële levensomstandigheden, zij het niet zozeer omdat deze verbeterd waren, maar juist omdat ze zo slecht waren. Iets vergelijkbaars concludeerde de antropoloog Chris Hann in zijn studie van het leven van Poolse boeren vóór de omwenteling van 1989-1990. Ook zij ervoeren de veelgeprezen solidariteit, waar de Poolse staat haar ideologische mond van vol had, vooral wanneer ze gemeenschappelijk in de rij stonden te wachten voor de winkel: "(a) true spirit of solidarity developed during the hours (sometimes days) they spent waiting at the shop for the delivery truck to arrive" (1985:161).

In meer algemene zin dringt zich dan ook de conclusie op, dat de solidariteit en gevoelens van onderlinge saamhorigheid die er in de DDR bestonden grotendeels het gevolg waren van, of op zijn minst in het dagelijks leven hun beslag kregen door de mate waarin de Oost Duitse staat er níet in slaagde haar materieelconsumptieve beloften te vervullen.

Juist doordát men gemeenschappelijk leed onder dezelfde tekorten, juist omdát iedereen (behalve het handjevol machtigen in de top van de partijhiërarchie, zoals Walter Ulbricht en zijn naaste collega's) in dezelfde rijen stond, juist omdát de schaarste mensen noopte tot het ontwikkelen van een veel groter netwerk van onderlinge relaties dan ze anders zouden hebben gedaan, juist die praktisch ingegeven, heel alledaagse vormen van samen delen, onderlinge gelijkheid en sociaal contact, zorgden in de DDR voor een gevoel van verbondenheid, gemeenschap én onderlinge gelijkheid dat men sinds de Wende node mist.

Het pact verbroken?

Aan het begin van dit hoofdstuk stelde ik onder meer dat een gedetailleerde schets van de implementatie en realisatie van de hooggespannen materieelconsumptieve belofte van de Oost Duitse staat zicht zou kunnen bieden op de mate waarin deze erin was geslaagd de Oost Duitse bevolking aan zich te binden. Ik heb laten zien hoe de materieelconsumptieve beloften op geen enkele manier werden waargemaakt. De discrepantie tussen hetgeen de staat claimde enerzijds en waarmaakte anderzijds was groot.[36] In de DDR was niets wat het gezegd werd te zijn. Daardoor hechtte op het laatst niemand nog enig geloof aan de mooiklinkende beloften die de kranten vulden. Zo vertelde een man, die in 1994 gepensioneerd was maar die ten tijde van de DDR rechter was geweest dat hij ergens in de jaren tachtig op een partijbijeenkomst was waar onophoudelijk de loftrompet werd

[36]Voor een situatie waarin eenzelfde soort discrepantie wordt beschreven, die "has undermined the hegemonic control of the modern Thai state", zie Chuengsatiansup (2001:62).

gestoken op de zegeningen van het socialisme. Hij had toen een van zijn collega-partijleden een briefje toegeschoven waarop hij cynisch had geschreven: "ja ja, het gaat fantastisch in het land, daarom zijn de winkels steeds leger en is er niets meer te koop". De man in kwestie was in 1994 nog steeds actief binnen de PDS (de opvolger van de SED). Terugkijkend concludeerde hij met spijt: "de DDR was net als het sprookje van de mooie kleren van de keizer: iedereen moest juichen om iets wat niemand kon zien". De anekdote maakt duidelijk dat op het laatst *niemand* meer geloofde dat de mooiklinkende materieelconsumptieve staatsbeloften zouden worden gerealiseerd.

Maar het meest opmerkelijke is dat tegelijkertijd iedereen meedeed aan het (re)produceren ervan – weliswaar niet van harte, mopperend en klagend, elkaar stiekem briefjes toeschuivend, maar toch… Op alle niveaus van de bureaucratie (die de DDR als planeconomie *was*) maakten mensen de werkelijkheid mooier. Niemand geloofde erin, maar iedereen deed mee. Het doet denken aan de door de antropologe Lisa Wedeen op evocatieve wijze geschetste situatie in Syrië (1998, 1999), waar de inwoners collectief *doen alsof* zij geloven in de taal van de macht. De onwaarachtigheid daarvan is dermate evident en zichtbaar, dat Wedeen zich afvraagt waarom er een politiek wordt geconstrueerd "on the external and easily falsified trappings of loyalty, rather than on people's internal beliefs?" (1998:505). In de beantwoording van die vraag brengt Wedeen een aantal inzichten naar voren, die van groot belang zijn om te begrijpen op welke manier juist het niet waarmaken van de materieelconsumptieve beloften er óók voor zorgde, dat het pact tussen staat en volk in de DDR gestalte kreeg.

Het meedoen aan handelingen waarin mensen níet geloven draagt volgens Wedeen bij aan een mentaliteit van machteloosheid waarin de macht van de staat op een volstrekt alledaagse manier tastbaar wordt (1998:21). Ín het meedoen en doen alsof (de werkelijkheid zo mooi was als zij op papier leek, en als men op papier deed voorkomen) wordt zichtbaar dat "the regime can make most people obey most of the time" (idem:147). Dat verbindt mensen onderling (1998:504-5) en het maakt ze 'medeplichtig'. Op volstrekt alledaagse manieren worden mensen "aware of their willingness to comply" (515), en daarmee wordt de staatsmacht onderdeel van henzelf.

Wedeen verwoordt hier wat ik in dit hoofdstuk empirisch beoogde te laten zien, namelijk dat er in het dagelijks leven nauwelijks een grens te trekken was tussen staat en burgers: *iedereen* hielp mee met het verfraaien van de papieren werkelijkheid. Partijbonzen klaagden even hard over onversierde theeserviezen en lege winkels als 'gewone mensen'. Zoals Mary Fulbrook het samenvatte: vanuit het centrum werden de mooiklinkende

opdrachten en beloften naar de rest van het land uitgezonden, maar het land zond vervolgens bijna even mooi klinkende berichten terug naar het centrum. In de DDR was nauwelijks een positie te bedenken "*strictly* outside or inside the state" (Gupta 1995:393). Oost Duitsers waren niet alleen ondergeschikt aan de staatsmacht en diens ideologie, op hele alledaagse manieren (re)produceerden zij die zelf ook. Onder andere door te schrijven dat ze het plan weer hadden gehaald en dat de vrouwen uit de wijde omgeving vooral in beslag werden genomen door "Fragen der Erhaltung des Friedens".[37]

In plaats van de Oost Duitse samenleving alleen te bestuderen als één waarin alles bepaald werd door het politieke domein, was er in de DDR veeleer sprake van "interaction and mutual dependance between rulers and ruled" (Ross 2002:62). In het volgende hoofdstuk zal ik dieper ingaan op die interactie en wederzijdse afhankelijkheid. Daar wil ik laten zien dat juist de *alomtegenwoordigheid* van de Oost Duitse 'staat' er uiteindelijk voor zorgde dat deze als het ware geprivatiseerd werd (Bessel & Jessen 1996:16): "precisely because [the state] had lost its limits, in a certain sense [it] became increasingly *vergesellschaftet*" (Jessen 1996:106). Mijns inziens maakt dát begrijpelijk waarom zoveel Oost Duitsers zichzelf tegen de klippen op als *Oost* Duitser zijn blijven beschouwen.

[37]LRA: E52/19(1796), dd. 16/09/1963.